

Poeziya dilində feili dialektizmlərin üslubi siqləti

Yeganə Salahova
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi, doktorant

Xülasə

Poeziyada dilin yaratdığı lirik ovqat digər nitq vahidləri ilə çulğalaşmış şəkildə istifadə edilən feili dialektizmlərdən də çox asılıdır və baxır şeir mətninin strukturuna, formasına, mövzu mündəricəsinə və palitrasına. Dilin heç bir çaları demək olar ki, poeziyada kənarda qalmır, dilin fonetik qatlarından tutmuş sintaktik yaruslarına qədər hər biri ayrı-ayrılıqda fəallıq kəsb edir və bu kəsbətmədə feili dialektizmlərdən də yeri gəldikcə istifadə olunur. Başqa sözlə desək, poeziya feili dialektizmlərə də biganə deyildir. Başqa sözlə desək, şair qələmindən süzülən bədii fikrin səmimiliyi, ifadəliliyi, obrazlılığı, şeir mətninin müxtəlif səviyyələrdə tərtibi işində feili dialektizmlər də az rol oynamır. Qeyd etməliyik ki, feili dialektizmlər poeziyaya hər an lazım deyildir və ona görə də, bu nitq vahidlərindən məqamında, yerli-yerində istifadə edəndə milli kolorit gücləndirilir, şeir mətni təmtəraqlı bir şəkil alır ki, məqalədə bu məsələlərin çözülməsinə çalışılır.

Açar sözlər: feili dialektizm, poeziya, üslubi siqlət, şivə sözlər

Stylistic shift of verbal dialectisms in poetry

Egana Salakhova
Lecturer at Ganja State University, doctoral student

Summary

The lyrical mood created by language in poetry is also heavily influenced by verbal dialectisms used in combination with other units of speech and looks at the structure, form, content, and palette of the text of the poem. In poetry, the language shade is almost not missed, each of which is active separately from the phonetic layers of the language to the syntactic layers, and this section also uses verbal dialectics. In other words, poetry is partial to dialectics. Verbal dialectics also plays an important role in the sincerity, expressiveness, imagery of the poet's artistic thought, in composing the text of the poem at different levels. It should be noted that verbal dialectics is not

needed by poetry at all times, and therefore, when these units of speech are used in the right place, the national flavor is enhanced, the text of the poem acquires a luxurious image, and the article seeks to resolve these issues.

Key words: dialectics of verbs, poetry, stylistic idiom, dialect words.

Стилистический сдвиг глагольных диалектизмов в поэзии

Егана Салахова

*Преподаватель Гянджинского государственного университета,
докторант*

Резюме

Лирический настрой, создаваемый языком в поэзии, также сильно зависит от глагольных диалектизмов, используемых в сочетании с другими единицами речи, и смотрит на структуру, форму, содержание и палитру текста стихотворения. В поэзии почти не пропущен языковой оттенок, каждый из которых активен отдельно от фонетических слоев языка до синтаксических слоев, и в этом разделе также используется словесная диалектика. Другими словами, поэзия равнодушна к диалектике. Словесная диалектика также играет важную роль в искренности, выразительности, образности художественной мысли поэта, в составлении текста стихотворения на разных уровнях. Следует отметить, что словесная диалектика не нужна поэзии во все времена, и поэтому, когда эти единицы речи используются в правильном месте, национальный колорит усиливается, текст стихотворения приобретает роскошный образ, и статья стремится решить эти вопросы.

Ключевые слова: диалектика глаголов, поэзия, стилистическая идиома, диалектные слова.

Annotasiya. Məqalə şeir dilində əksini tapan feili dialketizmlərin üslubi silqətinə həsr olunmuşdur.

Aktuallıq. Poeziyada bütün dil vahidləri linqvistik təhlilə cəlb edilərkən feili dialketizmlərdən də yan keçmək olmaz, çünki bu vacib nitq vahidləri də təqdir olunmağa və linqvistik resurslar üzrə təhlil edilməyə layiqdir. Bəzi məqamlarda poeziyanın müəyyən enerji mənbəyi kimi feili dialketizmlərə də söz sənətkarları müraciət edirlər ki, bu dil vahidləri poetik mühitdə parlaq ünsürlər kimi önə çıxır, xüsusi üslubi-poetik siqlət qazanırlar. Poeziyada feili dialketizmlər poetik formanın və eyni zamanda lirik məzmunun formalaşmasında müəyyən təzahüretmə imkanlarına, üslubi xüsusiyyətlərə

malikdir və bu baxımdan belə bir məsələnin araşdırılması olduqca aktualıq kəsb edir.

Metod. Məqalədə linqvistik-təsvir metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Poeziyada feili dialketizmlər müəyyən üslubi çalarlar kəsb edir ki, bunların bəzilərini aşağıdakı kimi linqvistik təhlil süzgəcindən keçirə bilərik:

Sırıqlamaq: Erməni vandallarının törətdiyi Qarabağ müharibəsinin ilk illərində soydaşlarımız bir müddət çadır düzərgələrində yaşamal olmuşlar. Şair Yaqub Məğrur uzun illər çadırdə yaşadığından, onun ağrı-acılarını dərinədən duyduğundan lirikasında çadır düşərgəsinin mənzərəsini təsvir etmək məqamında “**sırıqlamaq**” feili dialektizmindən uğurla faydalanmışdır:

*Ömür dəftərini varaqlayırıq,
Cırıq çadırları sırıqlayırıq.
İnləyən vətəni soraqlayırıq,
Həsrətdən qəlbimiz sindi çadırdə (1,5).*

Mətnə üslubi fiqur kimi çıxış edən “**sırıqlamaq**” feili dialketizmi Azərbaycan dilinin Qafan şivəsində “**sıruqlamaq**” fonetik variantında və “**yamamaq**” (**çarığı**) mənasında işlənir. - *Dədəm çarığını sıruqladı* (2, 364). Bu feili dialketizmin kökündə, əsasında “**sırıq**” ismi dialektizmi dayanır və Azərbaycan dilinin Əştərək şivəsində bu söz “**iri tikiş**” anlamında, Qarakilsə şivəsində isə frazeoloji birləşmənin, yəni “**sırıx çəx'məx**” ifadəsinin tərkibində çıxış edərək “**divan tutmaq, dağ çəkmək, əziyyət vermək**” mənasını ifadə edir. Bunlardan başqa, “**sırıx**” sözü **-li** morfoloji göstəricisi ilə (sırıxlı) Çəmbərək şivəsində işlənir və “**sıruqlamaq qalın paltar**” mənasını bildirir (3, 328).

Komalaşmaq. Mahirə Abdullayevanın lirikasında qaçqınlarımızın, məcburi köçkünlərimizin yaşantıları, əzab və əziyyətləri, yurd nisgilləri, kədərləri olduqca real bir şəkildə poetikləşdirilmiş və sair bu motivləri gücləndirmək, lirik mətnə tənqidi pafosu daha da qabarıqlaşdırmaq məqsədilə bu feili dialektizmdən istifadə etmişdir:

*Kişmiş torpağımız, bal torpağımız,
Erməni aşına qatılır indi –
Özgə qazanlarda çox alar dəmi,
Burda komalaşdıq koramal kimi (4,51)*

Kök+şəkilçi+şəkilçi+şəkilçi modeli əsasında formalaşmış bu dialektizmin əsasında “**koma**” leksik vahidi dayanır və bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “**topa, dəstə**” mənasını ifadə edir (3, 215). Dialektizmin tərkibindəki **-laş** morfoloji göstəricisi dilimizdə adlardan feil düzəltmədə məhsuldarlıq göstərən şəkilçilərdən biridir və “**komalaşmaq**” feili dialektizmində “...prosesin əlamətini bildirir” (5, 212) və qayıdış mənalı feili dialektizmi əmələ gətirmişdir. Sözü tərkibindəki **-di** şəkilçisi şühudi keçmiş zamanın, **-q** morfoloji göstəricisi isə şühudi keçmişin birinci şəxsinin cəminin şəkli əlamətləndirir və deməli, yuxarıdakı poetik kontekstdə “**komalaşmaq**” feili

dialketizmi **“bir yerə toplaşmaq”** anlamında işlədilmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu sözün kökündə duran leksəm Azərbaycan dilinin Məgri şivəsində **“kuma”** fonetik variantında (o-u fonetik əvəzlənməsi) işlənir və **“topa”** mənasını ifadə edir (3, 219).

Ovxarlamaq. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub qəhrəmanlıq poeziyasında şəhid ruhuna birbaşa müraciət edir və lirik “mən”in duyğularını itiləmək, onun duyğu və düşüncələrini təzə-tər saxlamaq üçün müqəddəs şəhid ruhundan rica edir və aşağıdakı şeir mətnində bu dialektizmdən istifadə etməli olur:

*Şəhid ruhu! Sən bizi əsgər elə, ər elə,
Ovxarla duyğumuzu, təzə saxla, tər elə.
Çağır müqəddəsliyə, xalqı səfərbər elə,
Dalğalan başım üstə haqqın bayrağı kimi (6, 67).*

Kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmış bu feili dialketizmin əsasını Azərbaycan dilinin Dərələyəz şivəsində **“kərəntini, baltanı, bıçağı itiləmək üçün işlədilan alət”** anlamını bildiren **“ovxar”** sözü təşkil edir və isim yerində işlənir. İrəvan, Vedi, Zəngibasar şivələrində bu söz **“ovxarramaq”** şəklində, özü də feili dialektizm kimi çıxış edərək **“baltanı, bıçağı itiləmək”** anlamını bildirir (3, 392).

Yuxarıdakı şeir mətnində **“ovxarlamaq”** feili dialketizmi lirik “mən”in ərazi mənsubluğunu bildiren və eyni zamanda digər leksik vahidlərlə çuğlaşaraq obrazlılığı artıran ifadə vasitəsi kimi çıxış etmiş və mətnə özündən sonra gələn **“duyğular”** sözünün məna çalarını da gücləndirmişdir.

“Ovxarla” şivə sözünün şeir mətnində feili dialektizm şəklində çıxış etməsində dilimizdə çox qədimdən bəri işlənən **-la** morfoloji göstəricisi mühüm rol oynamış və bu şəkilçi ən çox alət mənalı feilin yaranmasına xidmət edir və həmin feili dialketizminin kökündə işlənən **“ovxar”** leksemi də alət və ya vasitənin adını bildirir.

Qamarlamaq. Qarabağ mövzusunda yazdığı bütün əsərlərində erməni nasistlərinin antihumanist vəhşiliklərini önə çəkən və **“Qarabağ şəhidlərinə ağı”** adlı şeirində bu dəhşətli faciələri aparıcı motivə çıxaran Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk bu dialektizmi digər leksik vahidlərlə məharətlə çuğlaşdıraraq xəyanətkar düşmən obrazı yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

*Ərənlərin tunc alnını avtomatla dağladılar,
Qaçanları Meşəlidə, Cəmillidə haqladılar.
Qanlı bıçaq qamarladı cüt sırğalı, cüt qulağı,
Hanı zümrüd boyunbağı, Odər yurdu, Od torpağı*

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğət”lərinə istinad edərək deyərək bilərik ki, **“qamarlamaq”** feili dialektizmi Çənbərək, Əştərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində **“qomarmax”** fonetik variantında və **“mühasirəyə almaq, əhatəyə almaq, hər tərəfdən üstə tökülərək tutmaq”** mənasında işlənir (3,251). Bu sözün eyni fonetik variantına və **“mühasirəyə almaq, əhatə etmək”**

etimolojişdirilmiş mənasına Azərbaycan dilinin Tovuz, Qazax, Şamaxor dialekt və şivələrində də rast gəlinir (2,148).

Girləmək. Ələmdar Quluzadə *“Qadan mənə Qarabağ”* şeirinin bir bəndində milli kolorit yaratmaq, hadisələri real, təbii, canlı əks etdirmək üçün bu feili dialektizmdən istifadə etmişdir:

*Araz üstə bir zaman od tutub buz yarandı,
Səsini kökləyəndə tanrında söz yarandı.
İçində qış donanda çölündə yaz yarandı,
Baş gırlədik başına dönə-dönə Qarabağ(B,7)*

“Gırləmək” feili dialektizmi Azərbaycan dilinin şivələrində bu söz 2 müxtəlif mənada işlənərək ononimlik təşkil edir:1.dolandırmaq, yaşatmaq; 2.təngə gətirmək, cana gətirmək (9,200).

Dialekt və şivələrimizdə bu feili dialektizmin *“gırrəmək”* fonetik variantı da müşahidə olunur və İsmayılı, Qazax, Şəki, Tovuz dialekt və şivələrində *“dolanmaq, yaşamaq”* mənasını bildirir (9,200).

Bütün bunlardan başqa, bu feili dialektizm *“gırrəmək”* fonetik variantında, *“fürsət gözləmək, pusmaq”* anlamında Çənberək, Vedi, Zəngibasar şivələrində və yenə də həmin şivələrdə *“gırrəmək”* şəklində və *“dolanmaq, başını saxlamaq”* mənasında işlənir (3,161).

Yuxarıdakı şeir mətnində konkret olaraq *“gırləmək”* feili dialektizmi *“dolanmaq, başını saxlamaq”* mənasında işlədilmiş və mətnin semantikasına müvafiq bir tərzdə incə üslubi effekt yaradılmış və demək olar ki, bu feili dialektizm mətnin məna tutumuna zərər vermir, əksinə onun sıqlətini daha da artırır.

Dağlamax. Xalq şeiri Fikrət Qoca *“Yoxdur”* rədifli şeirinin bir bəndində *“poetik sitat”*dan sonra gələn misrada bu dialektizmi uğurlu şəkildə yerləşdirilərək kontekstdə *“d”* səsinin alleterasiyasını gücləndirməklə bərabər, mükəmməl bir mübaligə yaratmağa da nail olmuşdur.

*“Dərd əlindən çıxdım dağa”,
Dərdim var dağ dağlamağa.
Görürəm, gəl ağlamağa,
Gözlərinin yaşı yoxdu (10,124).*

Göründüyü kimi, şeir mətninin ritmik və ahəngdar təqdimində və eyni zamanda, kontekstin forma və məzmunundakı zəncirvari vəhdətin yaradılmasında digər leksik vahidlərlə çulğalaşdırılmış vəziyyətdə işlədilən *“dağlamaq”* feili dialektizmi də mühüm rol oynamışdır. Bu mətnə Füzulisayağı söz söyləmə səviyyəsi də var və bu səviyyənin yaradılmasında *“dağlamaq”* feili dialektizmi də az rol oynamamışdır.

“Dağlamax” feili dialektizmi Azərbaycan dilinin Qax şivəsində *“əritmək”*, İmişli şivəsində isə *“yayı yaylaqda, dağ yerində keçirmək”* mənalarında (9,117) işlənərək ononimlik təşkil edir və təhlilə cəlb etdiyimiz

yuxarıdakı şeir kontekstində *“əritmək”*, yəni, mübaligəli şəkildə *“dağı əritmək”* anlamında çıxış etmişdir.

Çalmaq. Şivələrimizdə çoxmənalı söz qismində çıxış edən bu feili dialektizm Xalq şairi Məmməd Arazın *“Qocalar”* rədifli şeirinin bir bəndinin ümumiləşdirici misrasında lirik *“mən”*in daxili-psixoloji aləminin ümumiləşdirmə xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə və nəzər – diqqəti cəlb edən inikas vasitəsi kimi poetik kontekstdə istifadə edilmişdir:

*Yaxın başa, yad ayağa çəkəndə,
Biri bağa, biri dağa çəkəndə,
Gəlin sola, oğul sağa çəkəndə,
Ümidini daşa çalar qocalar. (11,82)*

“Çalmaq” feili dialektizmi Azərbaycanın Şəki, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Zəngilan, Basarkeçər dialekt və şivələrində *“süpürmək”*, Ağdam, Cəbrayıl, *“mayalamaq”*(*südü*), Salyan şivəsində həm *“oxsamaq”*, *“bənzəmək”*, həm də *“əşitmək, xəbər tutmaq”*, Cəbrayıl, Çənbərək şivələrində *“döymək, vurmaq”* mənalarını bildirir (3,94-95;12,88).

Yuxarıdakı poetik kontekstdə *“çalmaq”* feili dialektizmi *“daş”* lekseminə qoşularaq məcaziləşmiş və Cəbrayıl, Çənbərək şivələrində ifadə etdiyi, yəni *“döymək, vurmaq”* mənasını bildirmiş və poetik fikrin leytmotivi, məna daşıyıcısı rolunu oynamışdır.

Çilikləmək. Bu söz strukturca düzəltmə feili dialektizmdir və Şamil Oqtayın aşağıdakı şeir mətnində işlənmişdir:

*Sükut! Sükut! Sus toxunma bu sükuta,
Ürəyincə köklədiyi sarı simə
Onu sözlə, ya da səslə çilikləmə. (13,30)*

Burada həssaslıq sənətkarlığın bütün üsurlərində olduğu kimi, *“çilikləmək”* feili dialektizmindən də istifadə özünü göstərir və söz sənətkarı bu nitq vahidinə, yəni feili dialektizmə həssas münasibət bəsləyərək ondan yerli-yerində istifadə etməyi məharətlə bacarmışdır.

Bu feili dialektizminin əsasını şivələrimizdə isim yerində çıxış edən *“çilix”* leksik vahidi təşkil edir və Azərbaycan dilinin dialekt şivələrində müxtəlif mənalar bildirir. Belə ki, dilimizin keçid şivələrində *“çilix”* sözü *“doğranmış xırda ağac parçaları”*, Daşkəsən şivəsində *“yəhərin altından atın belinə qoyulan keçə, tərlik”*, Çənbərək şivəsində *“evin tavanındakı tirlərin üstünə düzülən gödək ağaclar”* (9,103) mənalarını ifadə edir.

Şeir mətnində ifadə edilən məna keçid şivələrində işlənən mənaya tam uyğun olsa da, burada *“sükut”* sindromu həmin feili dialektizm vasitəsilə şəxsləndirilmiş, canlandırılmış və beləliklə də, lirik mətnin məzmununu tam şəkildə doloğunlaşdırılmışdır.

Budamaq. Azərbaycanda bahar fəslinin ilk günlərində ağac və müxtəlif gül kollarının qurumuş qol- budağı kəsilir, bir növ müxtəlif ağac və gül kolları

cavanlaşdırılır. Alim-şair Nəsir Qədili *“Yurdumuza bahar gəlir”* adlı şeirinin bir bəndində bahar fəslində təbiətdə baş verən digər hadisələrlə yanaşı, ağacların budanması əməliyyatını da təsvirə gətirir:

*Budanır ağaclar, şumlanır ləklər,
Hərdən-hərdən əsir isti küləklər.
Sevir, eşqə düşür kövrək ürəklər,
Yurdumuza bahar gəlir(14,22).*

Mətni üslubi baxımdan rəngləyən **budamaq** feili dialektizmi Qərbi Azərbaycanın Kalinono şivəsində *“ağacın qurumuş qol budağını kəsib təmizləmək, ağacın artıq budağını kəsmək”*, Hamamlı, Kalinino, Vedi, Zəngibasars şivələrində isə *“döymək, əzişdirmək”* mənalarında (3,74) işlənərək ononimlik təşkil edir. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bu feili dialektizm *“doğramaq, kəsmək”* mənasında işlənir: *-Ağacları budamax lazımdı (Şəki) (2,89).*

Sinmək. feili dialektizmi Azərbaycan dilinin Çənbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasars şivələrində *“gizlənmək məqsədi ilə aşağı əyilmək, oturmaq”*, Ağdam, Gədəbəy, Şəmkir, Tərtər, tovuz şivələrində ifadə etdiyi həmin məna ilə yanaşı *“qısılmaq”* mənasını da bildirir (3,333;12,439).

Çatmaq. Qədim dövrlərdən üzü bəri Novruz bayramı ərəfəsində Azərbaycanda müxtəlif mərasimlər icra edilir və onlardan biri də od çərşənbəsidir. Bu mərasimdə tonqallar qalanır, ocaqlar çatılır ki, aşağıdakı şeir mətnində işlədilən **çatmaq** feili dialektizmi həmin mərasimin mühüm bir cəhətini işarələyir:

*Dörd ünsürə ocaq çatır adamlar,
Ev-eşiyi çölə tökür xanımlar,
Süfrəyə düzülür min cür təamlar,
Yurdumuza bahar gəlir (14,21).*

Şeir mətninin ümumi görüntüsündə çatmaq feili dialektizmi semantik mənası ilə bərabər qədim mədəniyyətimizin müəyyən bir cəhətini əks etdirmək istiqamətində az iş görmür. Dialektoloji mənbələrdən belə aydın olur ki, bu feili dialektizm *“yandırmaq, qalamaq”* mənasında Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çənbərək, Vedi, Zəngibasars şivələrində, *“təzəyi baş-başa, uc-uca qoymaq”* mənasında Zəngibasars şivəsində, *“bağlamaq”* mənasında Çənbərək şivəsində işlənir(3,97). Göründüyü kimi, şivələrimizdə omonimlik təşkil edən bu feili dialektizm şeir kontekstində bədii fikir məcrasını müəyyən istiqamətə yönəltmək gücünə malik olub, “yandırmaq, qalamaq” anlamında işlənmişdir.

Nəticə. Poeziyada digər nitq vahidləri kimi, feili dialektizmlər də bədii fikrin zəngin üslubi çalarlarla ifadəsinə xidmət göstərir ki, şeir dili dialekt və şivələrdən də tükənməz mənbə kimi qidalanır, poetik hikmət və kəşf bu dil ünsürlərinin köməyi ilə də əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Məğrur Y. Səni axtarıram. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2001, 173 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964, 480 s.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Abdullayeva M. İlğım cənnətlər. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2007, 180 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya, Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
6. Yaqub Z. Şair harayı. Bakı, “Gənclik”, 1995, 222s.
7. Ulutürk X.R. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 247 s.
8. Quluzadə Ə. Qadan mənə, Qarabağ. Bakı, “Ozan”, 2006, 454 s.
9. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. A-1, Ankara, 1999, 374 s.
10. Qoca F. Ömürdən bir damla. Bakı, “Yazıçı”, 1991, 240 s.
11. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1986, 480 s.
12. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007, 568 s.
13. Şamil O. “Üzü cənuba deyilən sözlər”. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1983, № 9, s.30-31. Qədirlı N. Məndəki mən. Bakı, “Təknur”, 2020, 100 s.